

М. М. Паньків

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ПОГЛЯД ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Політичні зміни наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., пов’язані з кризою та падінням Радянського Союзу, зробили тему імперій, націй та націоналізму надзвичайно популярною серед світової наукової спільноти. В останні 10–15 років відмічається зростання наукового зацікавлення історією російської держави як гетерогенної, багато-національної, полікультурної імперії¹. Дослідники зосереджуються переважно на вивченні трансформації імперської політики під впливом процесів модернізації, сучасного націоналізму і національних рухів невідоміантних національностей, взаємозв’язків держави та її політичних еліт з населенням периферійних регіонів, державної політики по відношенню до імперських окраїн, її структур та методів управління. Регіональний підхід у дослідженні явищ і процесів, що відбувалися в Російській імперії, дозволяє прослідкувати взаємозв’язок і взаємообумовленість державної політики на всьому імперському просторі, представити імперію як складну, але внутрішньо цілісну систему.

З цієї точки зору праці сучасних польських істориків становлять репліки світового історіографічного дискурсу, а польський національний історичний наратив можна вважати за варіант регіонального підходу до вивчення історії імперської Росії. У польській історіографії на перший план висувається проблема підпорядкування та уніфікації «кресів» – колишніх Східних земель Речі Посполитої (Правобережна Україна, Білорусь і Литва), які після поділів польсько-литовської держави увійшли до складу Російської імперії. У зв’язку з цим вивчається процес контролювання захоплених територій та еволюція імперської політики і російського націоналізму, розглядаються зміни в свідомості та ідентифікації населення цих територій, пошуки стратегій поведінки, будування відносин з імперським центром чи протистояння йому.

У поданій статті автор спробує проаналізувати погляди сучасних польських істориків на етнополітику російського уряду на Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. Польська дослідницька оптика накладає специфічний відбиток на вивчення означеної проблематики, оскільки в центрі наративу опиняється саме «польське питання», пов’язане з дослідженням історичного досвіду перебування польської нації в межах Російської імперії. При цьому «польське питання» трактується досить широко: як прагнення поляків до політичної незалежності та відбудови власної держави; як проблема всеохоплюючої інтеграції колишніх земель Речі Посполитої до імперських структур монархії Романових і спроби перетворення поляків на вірнопідданих правлячої династії; як вплив польського національного руху на дестабілізацію ситуації в імперії та на розвиток модерних націй на західній периферії царської Росії.

У польській історіографічній традиції Правобережна Україна виступає як частина східних «кресів» колишньої Речі Посполитої. Однак після 1989 р. польські дослідники почали розглядати дефініцію «креси» на теоретичному рівні². Поступово відбувається процес деконструкції цього поняття, з’являються спроби створити модель

«універсальних кресів», які розглядаються як «периферія», прикордонна зона в імперіях або в національних державах³. Дослідження політики Російської імперії на «кресах» у сучасній польській історіографії переіменовуються з «фронтир-студіями», які користуються сьогодні надзвичайною популярністю у світовій історіографії. Проблематизація границі в контексті історії Російської імперії дозволяє дослідникам подивитись на неї як на похідну від дії двох конкуруючих проектів – національного та імперського. Змагання цих проектів відбуваються в полі, яке створюється соціальною та економічною модернізацією. Такий дослідницький підхід об'єднує традиційне лінійне розуміння границі національно-політичного утворення з трактуванням границі як зони взаємодії різних політичних і соціальних сил. У руслі цієї трактовки фронтиру як особливої ситуації, що відкриває можливості для дії багатьох факторів, і створюються передумови для унікальних процесів самоорганізації населення і перетинання етноконфесійних і соціальних кордонів.

Переважає більшість польських дослідників, як і ряд провідних світових імперіологів, вважають, що основою політично-суспільно-національної ситуації на західних окраїнах Російської імперії було зіткнення російської держави і молодого російського націоналізму з більш розвиненою польською національною свідомістю⁴. Вони наголошують, що польська шляхта в XIX ст. стала піонером націобудування в Східній Європі, вона кидала виклик не лише царській адміністрації, але і російській еліті, примушуючи її шукати нові політичні технології управління «кресами», а також створювала поле вибору для українців, білорусів і литовців, допомагала їм побачити, що існує альтернатива перспективі перебування в складі Росії як провінція. Польські повстання 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр., реакція на них з боку імперської влади розглядаються як віхи процесу «націоналізації» Російської імперії. Хоча польський історик Л. Яскевич дискутує з цими поглядами і нагадує про нерівність такої суперечки: «За російським націоналізмом стояла сила імперської держави з її обмежуючим законодавством і засобами примусу»⁵. Натомість А. Новак зауважує, що прагнення імперської держави не завжди збігалися з прагненнями російського націоналізму⁶. Дослідник підіймає питання: як польська еліта трансформувалася у модерних націобудівників і змогла кинути виклик імперії та «пробудити» нації Східної Європи? Він підкреслює важливість специфічної ідеології, сформованої під час ери романтизму, зокрема, після першого польського повстання 1830 р. При цьому Новак звертає увагу, що в дійсності це не була модерна етнічна національно-державна ідеологія, а – навпаки – нова віра у федералістську об'єднуючу властивість. Стара Річ Посполита могла отримати духовний реванш над російським деспотизмом⁷.

На розвиток історичних досліджень з «кресової» проблематики у Польщі мала вплив деконструкція польського романтичного міфу «кресів», яку здійснив французький історик Д. Бовуа у працях, присвячених вивченню взаємовідносин у трикутнику «польська шляхта – українські селяни – російська імперська адміністрація»⁸. Він виступив з критикою ідеалізованого трактування «кресів» як місця національної єдності, як «передмур'я християнства» та сфери реалізації цивілізаційної місії поляків. Д. Бовуа концентрується на дослідженні суспільно-етнічної ситуації на Правобережній Україні у 1793–1914 рр. крізь призму суперництва нової імперської влади з колишньою польською гегемонією на цих землях, уособленням якої була польська шляхта.

Увагу привертає полеміка, піднята І. Рихліковою довкола тези Д. Бовуа про те, що процес ревізії шляхетських титулів і декласації дрібної шляхти на Правобережній Україні у 1830–1840-х роках був наслідком репресивної політики царату щодо поляків після повстання 1830–1831 рр. Рихлікова нагадує, що цей процес значно більше відпо-

відав прагненням багатой шляхти, і його витоки слід шукати ще у XVIII ст.⁹ У своїх наступних працях Д. Бовуа визнав доцільність зауважень польської дослідниці і підкреслив, що на декласацію дрібної шляхти на Правобережній Україні вплинула не тільки репресивна політика царату, а і підтримка цих акцій заможною шляхтою¹⁰.

Ця дискусія звернула увагу польських істориків на потребу ревізії погляду про відповідальність царського уряду за всі негативні явища в середовищі польської шляхти на «кресах». Спробу інтерпретувати ці події в інших категоріях здійснив варшавський історик Т. Епштейн¹¹. Він відзначає, що катастрофічне зменшення ареалу великої польської власності на Правобережній Україні не можна цілком списувати на антипольську політику імперської адміністрації. Негативна політична ситуація накладалася на економічні труднощі, які особливо виразно виявились після реформ 1860-х років. Дослідник вважає, що неможливо відрізнити господарства, які розпалися з економічних причин, від тих, які відійшли до росіян в результаті планових антипольських заходів російської влади.

Слід згадати зауваження Т. Епштейна стосовно тези Д. Бовуа, що до 1905 р. католицькі ксьондзи нічого не зробили для нижчих верств польського населення Правобережної України. Натомість польський дослідник нагадує: рівень національної свідомості на цих територіях у XIX – на початку XX ст. визначався не стільки мовою чи приналежністю до етнічно-соціальної групи, скільки зв'язком з культурно-релігійною традицією і конфесійними спільнотами¹².

Протягом останнього десятиліття польська історична наука збагатилась кількома цінними опрацюваннями, які висвітлюють деякі аспекти суспільно-культурного життя поляків на «кресах» під владою держави Романових. Якщо дослідження Т. Епштейна¹³, що присвячені проблемам освіти на «кресах», написані з перспективи польської культурної традиції і патріотизму, а головним мотивом в них є опір поляків русифікаційним впливам, то монографії варшавського історика Л. Заштовта якісно відокремлюється від них в концептуальному відношенні. Заштовт представив зміни у сфері освіти на литовських і руських землях давньої Речі Посполитої на тлі загальних перетворень, спрямованих на уніфікацію тих територій з Російською імперією у 1832–1864 роках¹⁴. У хронологічному відношенні ці дослідження становлять логічне продовження праці Д. Бовуа¹⁵.

Окрім питань, безпосередньо пов'язаних з освітньою проблематикою, Заштовт торкається цілого ряду інших проблем: конфлікту між старим порядком Речі Посполитої і новими імперськими правилами; цивілізаційних змін на тих територіях; методів, які застосовувала російська адміністрація для послаблення польських впливів на «кресах». Відзначимо, що висновки дослідника знаходять підтримку серед інших польських істориків. Наприклад, на той факт, що русифікацію форсував Микола I, який мав особисті антипольські упередження, звертають увагу також А. Новак¹⁶, В. Серчик¹⁷, А. Андрусевич¹⁸.

На увагу заслуговує виокремлення Л. Заштовтом такого методу антипольської політики царату, як підтримка нових національних рухів на територіях українських і литовсько-білоруських земель. Цей аспект деполонізаційної політики Російської імперії на «кресах», щоправда вже в період після Січневого повстання 1863–1864 рр., розглядають Л. Яскевич¹⁹, А. Новак²⁰, В. Родкевич²¹, Г. Глембоцкий²², Р. Радзік²³.

Політику центрального управління західними губерніями Л. Заштовт характеризує як таку, що вела до цивілізаційної деградації Західного краю. Дослідник лише відзначив вплив русифікації на зовнішній вигляд міст: «щоразу менше залишалось слідів давньої Речі Посполитої, щоразу більше ставало будинків, які наслідували архітектуру

Москви чи Петербурга»²⁴. Цей аспект русифікації детально розглянув польський історик культури П. Пашкевич, який акцентував увагу на ідейних змістах і функціях російської сакральної архітектури на західних окраїнах імперії²⁵.

Слід відзначити, що праця Л. Заштовта становить приклад комплексного дослідження широкого спектру проблем, пов'язаних з «першим етапом перетворення всіх давніх земель Великого Князівства Литовського і Правобережної України з кресів Речі Посполитої в європейські креси Російської імперії» крізь призму освітньої політики царської влади на цих територіях²⁶.

У сучасній польській історіографії значна увага приділяється проблемі еволюції політики Російської імперії по відношенню до Правобережної України під впливом Січневого польського повстання 1863–1864 рр. і розвитку національних рухів на цих теренах. Дослідники почали застосовувати ситуаційний підхід, який дозволяє реконструювати процеси формування націй, що відбувалися в цьому регіоні в другій половині XIX – на початку XX ст., і зміни етнополітики держави Романових у їх взаємодії. У центрі уваги опиняється суперництво російського і польського проєкту культурного, державного і національного будівництва, на фоні якого розглядається формування національного проєкту українців. У підсумку, місцеве населення репрезентується не лише як об'єкт впливу політики імперської влади, але і як самостійний актор.

Вплив російського націоналізму на політику держави Романових щодо її периферії у польській історіографії до 1989 р. недооцінювався і залишався на маргінесі досліджень імперії. Сьогодні низка істориків звертає увагу на проблему «націоналізації» Російської імперії в другій половині XIX ст.²⁷ При цьому підкреслюється роль польського національного руху в активізації цього процесу. Найповніше російська національна політика на західних окраїнах імперії після 1863 р. представлена в монографії В. Родкевича²⁸. В основі інтерпретаційної моделі автора лежить виокремлення ним двох стратегій в імперській політиці Росії щодо «західних губерній» в 1863–1905 рр. Перша з них – традиційна (імперська) – базувалась на підтримуванні цілісності імперії шляхом інтеграції локальних еліт на засаді лояльності по відношенню до правлячої династії та держави, без необхідності повної релігійно-мовної асиміляції. Друга стратегія – «бюрократичний націоналізм» – виходила з визнання беззаперечної нелояльності неросійських націй на західних рубежах імперії та передбачала проведення політики «твердої руки» щодо них²⁹. Польський дослідник розглядає широкий спектр механізмів вирішення національного питання на західних окраїнах, які були результатом реалізації цих концепцій на практиці: від відвертої боротьби проти будь-яких проявів національної чи культурно-релігійної окремішності націй до використання національних рухів українців, білорусів, литовців для обмеження польських впливів на цих територіях.

Краківський історик Г. Глембоцький, виходячи з твердження, що істотним чинником виникнення модерних націй в Європі була їх конфронтація з іншими націями, відзначає, що російський націоналізм формувався в умовах суперництва з польською національною ідеєю³⁰. Дослідник зазначає, що після Січневого польського повстання 1863–1864 рр. нова стратегія імперії на західних окраїнах була спрямована проти старих суспільних і культурних еліт, які репрезентували етнічний і політичний сепаратизм. Натомість опорою держави мали стати автохтонні «селянські народи», які, як вважалося, були аполітичні та більше підлягали впливам російської культури і православ'я³¹. Російська адміністрація експериментувала з етнічно-культурною політикою, використовуючи в процесі освіти локальні мови, що характеризувались як «селянські». Це був засіб культурної і національної уніфікації звільнених від кріпацтва селян. Розроблялися плани використання проти польських впливів інших етнічних

ідентичностей, які вважались «регіоналізмами» в межах «триєдиної російської нації» (росіяни, українці та білоруси).

Важливим питанням для польських істориків на сьогодні залишається визначення сутності проблеми «русифікації» в Російській імперії. Такі дослідники, як Л. Яскевич³², Л. Пйонтковський³³, М. Вальденберг³⁴ стверджують, що «русифікація» не була головною метою національної політики Російської імперії. Йшлося не про формування російської національної свідомості, а про забезпечення лояльного ставлення до російської держави. Наприклад, Яскевич відзначає, що на зламі XIX і XX ст. російська політика щодо польського суспільства мала на меті не стільки денационалізацію, скільки нав'язування полякам способу мислення, за якого вони поважали б основи єдності імперії та вірнопідданство³⁵. Глембоцький виокремлює дві моделі «русифікації» по відношенню до непольських націй Західного краю. У першому випадку йшлося швидше про деполонізацію, ніж про русифікацію; метою було заблокування польських впливів на цих землях, формування національної етнічності українців, білорусів, литовців під опікою Росії, а в другому – передбачалася повна асиміляція³⁶. У цьому контексті дослідження польських істориків відбивають загальну тенденцію, яка характеризує інші національні історіографії. Так, американські³⁷, російські³⁸, японські³⁹ дослідники теж доходять висновку, що «русифікація» була закономірністю в розвитку поліетнічної Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., спрямованою на досягнення державної стабільності. У результаті русифікаційний курс інтерпретується як закономірне прагнення до укріплення адміністративно-територіальної цілісності держави.

Разом з дослідженням концепцій та практик національної політики Російської імперії на Правобережній Україні польські дослідники в останні роки почали розглядати питання: як представники польської еліти на «кресах» ставились до Російської імперії, чи ідентифікували себе з російською державою, чи однозначно сприймали її як «чужий», «ворожий» елемент, якому слід опиратися. Вступом до ширшого вивчення цієї проблеми можна вважати праці Мирослава Устжицького⁴⁰. Дослідник наголошує, що ставлення польських поміщиків до російської влади не було статичним, воно змінювалось в залежності від динаміки державної політики: негативні настрої зростали у періоди після повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр., коли посилювались репресії і русифікаційні заходи, але значно зменшувались після стабілізації ситуації. Устжицький відзначає, що у другій половині XIX ст. утворилася така ситуація, коли більшість поміщиків не відважувались заперечувати факт державної приналежності до Російської імперії, але і не ідентифікували її з вітчизною. Негативне ставлення до Росії після 1864 р. не набирало політичних форм, воно обмежувалось неприйняттям російської культури, стилю життя і системи цінностей. Справедливість цієї тези підтверджує інший польський дослідник Роман Юрковський, який зазначає, що після поразки двох польських повстань у другій половині XIX ст. розповсюдилось переконання в силі російської держави і в нереальності вибороти радикальні політичні зміни⁴¹. Обидва історики погоджуються, що польсько-російські стосунки на «кресах» після 1864 р. набрали виміру конфлікту двох цивілізаційних моделей. На даному етапі культурний бойкот всього російського став для польських поміщиків єдиним способом зберегти свої «малі вітчизни», де культивувалися родинні традиції, мова і релігія.

Насамкінець відзначимо основні тенденції вивчення політики російського уряду в національному питанні на Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст., які характеризують сучасну польську історіографію. Ці дослідження носять переважно полоноцентричний характер і концентруються на вивченні «польського питання». Однак сьогодні відбувається процес критичного переосмислення «традиціоналістських»

інтерпретацій, у яких імперія виступає лише тлом, контекстом для процесу визрівання нації та національної держави і розглядається як зовнішня, ворожа сила. Представники «ревізіоністського» напрямку вписують політику Російської імперії у загальноєвропейський контекст, значну увагу приділяють вивченню проблем націоналізації концепції та структури імперії у XIX ст., а також аналізу впливу російського націоналізму на еволюцію імперської політики по відношенню до західної периферії. В останні роки дослідники почали приділяти увагу російському націоналізму. Щоправда ця проблематика розглядається з точки зору тієї ролі, яку відіграв польський фактор у процесі «націоналізації» Російської імперії. Дослідники наголошують, що російський націоналізм формувався саме в опозиції до польського національного руху. При зверненні до проблеми еволюції політики Російської імперії щодо західної периферії дослідники почали застосовувати ситуаційний підхід, який дозволяє реконструювати процеси формування націй, що відбувалися у цьому регіоні в XIX – на початку XX ст., і зміни етнополітики держави Романових в їх взаємодії. Як результат, місцеве населення розглядається не лише як об'єкт впливу політики імперської влади, але і як самостійний актор. «Ревізіоністи» стверджують, що «русифікація» не була головною метою національної політики Російської імперії. Її провідники стверджували: йшлося не про формування російської національної свідомості, а про забезпечення лояльного ставлення до правлячої династії. Поява цих досліджень свідчить про поступовий відхід польських істориків від традиційної національної парадигми в даному питанні.

¹ *Миллер, А.* История Российской империи как полиэтнического государства: в поисках новых исследовательских парадигм. – В: Україна–Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. Чернівці, 22–25 серпня 2002 р. Київ–Чернівці, РВК «Деснянська правда», 2007, 88–101; *Бахтуріна, А.* «Национальный вопрос» в Российской империи в постсоветской историографии. – В: Русский национализм: социальный и культурный контекст. М., Новое литературное обозрение, 2008, 61–74; *Капелер, А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад. Львів, Вид. Українського Католицького Університету, 2005; *Каспэ, С.* Империя и модернизация. Общая модель и Российская специфика. М., Росспэн, 2001; *Гнатюк, О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. К., Критика, 2005; Новая имперская история постсоветского пространства. Сборник статей. Казань, Центр исследований национализма и империи, 2004, 599–608; *Hosking, G.* Russia: People and Empire, 1552-1917. Cambridge, Harvard University Press, 1997; *Lieven, D.* Empire: the Russian Empire and its Rivals. New Haven and London, Yale University Press, 2000.

² *Bakula, B.* Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki). – Teksty drugie: teoria, krytyka, interpretacja, 2006, № 6, 11–33; *Kieniewicz, S.* Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej. – Przegląd Wschodni, 1991, t. 1, z. 1, 3–13; Kresy – dekonstrukcja / [red. K. Trybuś, J. Kałużny]. Poznań, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007; Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów / [red. K. Handke]. Warszawa, Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 1997.

³ *Koter, M.* Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej. – Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów / [red. K. Handke]. Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 1997, 9–52.

⁴ *Гатрелл, П.* Этнос и империя в истории окраин России. – Ab imperio, 2000, № 1, с. 207; *Мауызато, К.* Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века. – Ab imperio, 2000, № 1, 91–105; *Горизонтов, Л. Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). М., Индрик, 1999, 215–217; *Капелер, А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад. Львів, Вид. Українського Католицького Університету, 2005, 168–171; *Каспэ, С.* Империя и модернизация. Общая модель и Российская специфика. М., Росспэн, 2001, 144–145; *Миллер, А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург, Алетея, 2000, 23–24; *Szporluk, R.* Imperium, komunizm i narody. Kraków, ARCANA, 2003, 221–223.

⁵ *Jaśkiewicz, L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. Pułtusk, Wyższa szkoła Humanistyczna w Pułtusk, 2001, s. 98.

⁶ Nowak, A. Walka o kresy, walka o przetrwanie: XIX-wieczne Imperium Rosyjskie wobec Polaków, Polacy wobec Imperium (przegląd historiograficzny). – Od imperium do imperium: spojrzenia na historię Europy wschodniej / A. Nowak. Kraków, ARCANA, 2004, s. 138.

⁷ Nowak, A. Między carem a rewolucją. Studium politycznej wyobraźni i postaw Wielkiej Emigracji wobec Rosji 1831–1849. Warszawa, Gryf, 1994, 94–116, 172–203, 286–356.

⁸ Beauvois, D. Stosunki społeczno-etniczne na Ukrainie Prawobrzeżnej w końcu XIX i na początku XX wieku. – Przegląd Wschodni, 1994, t. 3, z. 4, 619–637; Beauvois, D. Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. Paryż, Inst. Literacki, 1987; Beauvois, D. Mit „Kresów wschodnich“, czyli jak mu położyć kres. – Polskie mity polityczne XIX–XX w. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, 1994, 93–105; Beauvois, D. Walka o ziemię szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy carem a ludem ukraińskim 1863–1914. Sejny? Pogranicze, 1996; Beauvois, D. Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Lublin, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.

⁹ Rychlikowa, I. Deklasacja drobnej szlachty w Cesarstwie Rosyjskim, spór o „Pułapkę na szlachtę“ Daniela Beauvois. – Przegląd Historyczny, 1988, t. 79, z. 1, s. 123; Rychlikowa, I. Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772–1831. – Kwartalnik Historyczny, 1993, № 3, s. 54.

¹⁰ Beauvois, D. Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Lublin, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005, 585–587.

¹¹ Epsztejn, T. Przywiązanie szlachty polskiej na Ukrainie do ziemi w XIX i na początku XX wieku: mit czy rzeczywistość? – Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia“ stosowana / [red. A. Nowak]. Kraków, ARCANA, 2006, 400–412.

¹² Epsztejn, T. Ziemianie polscy na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie (1863–1914) w walce o ziemię Daniela Beauvois. – Kwartalnik historyczny, 1997, № 1, s. 69.

¹³ Epsztejn, T. Wpływ powstań narodowych na wychowanie młodego pokolenia polskich ziemian na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w. – Polacy a Rosjanie. Materiały z konferencji „Polska–Rosja. Rola polskich powstań narodowych w kształtowaniu wzajemnych wyobrażeń“. Warszawa-Płock, 14–17 maja 1998 [red. T. Epsztejn]. Warszawa, Wyd. Neriton, 2000, 227–244; Epsztejn, T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa, DiG, 1998.

¹⁴ Zasztowt, L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, Warszawskie Towarzystwo Naukowe Instytut historii nauki PAN, 1997; Zasztowt, L. Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX wieku: w kręgu edukacji i polityki. Warszawa, Studium Europy Wschodniej, 2007.

¹⁵ Beauvois, D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803–1832. T. 1: Uniwersytet Wileński. Rzym, Fundacja Jana Pawła II; Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1991; Beauvois, D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803–1832. T. 2: Szkoły podstawowe i średnie. Rzym, Fundacja Jana Pawła II; Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1991.

¹⁶ Nowak, A. Generała Bibikowa walka z „nerozsądną narodowością polską“. – Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. A. Nowak. Kraków, ARCANA, 1998, s. 37.

¹⁷ Serczyk, W. Poczet władców Rosji (Romanowowie). Londyn, PULS, 1992, s. 192.

¹⁸ Andrusiewicz, A. Carowie i cesarze Rosji. Szkice biograficzne. Warszawa, Grupa wydawnicza Bertelsmann Media Fakty, 2001, s. 336.

¹⁹ Jaśkiewicz, L. Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. Pułtusk, Wyższa szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 2001, 50–52.

²⁰ Nowak, A. Imperialna polityka Rosji wobec Polski: 1795–1914. – Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku / A. Nowak. Kraków, ARCANA, 1998, s. 21.

²¹ Rodkiewicz, W. Russian nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). Lublin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 1998, 137–139.

²² Głębocki, H. Irredenta polska a „kresy“ Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich „okrain“. – Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia“ stosowana / [red. A. Nowak]. Kraków, ARCANA, 2006, 324–325.

²³ Radwan, M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim (1796–1839). Lublin, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004, 241–242.

²⁴ Zasztowt, L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, Warszawskie Towarzystwo Naukowe Instytut historii nauki PAN, 1997, s. 366.

²⁵ Paszkiewicz, P. Pomniki carskie na zachodnich rubieżach Imperium Rosyjskiego i ich treści ideowe. – Przegląd Wschodni, 2000, t. 7, z. 1, 123–158; Paszkiewicz, P. W służbie imperium rosyjskiego 1721–1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami. Warszawa, Inst. Sztuki PAN, 1999.

- ²⁶ *Zasztowt, L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, Warszawskie Towarzystwo Naukowe Instytut historii nauki PAN, 1997, s. 365.
- ²⁷ *Nowak, A.* From empire builder to empire breaker or there and back again: history and memory of Poland's role in the Eastern European Politics. – *Ab imperio*, 2004, № 1, p. 268; *Piątkowski, L.* Rosja wobec ruchów narodowych na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (1864–1914). – *Res historica*, 2006, t. 22, s. 113; *Głębocki, H.* Irredenta polska a „kresy” Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich „okrain”. – *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia” stosowana* [red. A. Nowak]. Kraków, ARCANA, 2006, s. 313.
- ²⁸ *Rodkiewicz, W.* Russian nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). Lublin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 1998.
- ²⁹ *Rodkiewicz, W.* Russian nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). Lublin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 1998, p. 202.
- ³⁰ *Głębocki, H.* Irredenta polska a „kresy” Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich „okrain”. – *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia” stosowana* [red. A. Nowak]. Kraków, ARCANA, 2006, s. 310.
- ³¹ *Głębocki, H.* Irredenta polska a „kresy” Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich „okrain”. – *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia” stosowana* [red. A. Nowak]. Kraków, ARCANA, 2006, s. 325.
- ³² *Jaśkiewicz, L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. Pułtusk, Wyższa szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 2001, s. 116.
- ³³ *Piątkowski, L.* Rosja wobec ruchów narodowych na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (1864–1914). – *Res historica*, 2006, t. 22, s. 112.
- ³⁴ *Waldenberg, M.* Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: dzieje, idee. Warszawa, Wyd. naukowe PWN, 1992, s. 103.
- ³⁵ *Jaśkiewicz, L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. Pułtusk, Wyższa szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 2001, s. 50.
- ³⁶ *Głębocki, H.* Irredenta polska a „kresy” Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich „okrain”. *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia” stosowana* [red. A. Nowak]. Kraków, ARCANA, 2006, s. 329.
- ³⁷ *Хобсбаум, Э.* Век империи. 1875–1914. Ростов-на-Дону, Феникс, 1999, 219–221.
- ³⁸ *Горизонтов, Л. Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). М., Индрик, 1999, с. 218; *Миллер, А.* Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург, Алетейя, 2000, 34–35.
- ³⁹ *Маузолато, К.* Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века. – *Ab imperio*, 2000, № 1, с. 94.
- ⁴⁰ *Ustrzycki, M.* Postawy polskich ziemian na kresach wobec Rosji i Rosjan po powstaniu styczniowym (w świetle pamiętników). – *Przegląd Wschodni*, 2002, t. 8, z. 1, 77–96; *Ustrzycki, M.* Ziemianie polscy na Kresach w latach 1864–1914. Świat wartości i postaw. Kraków, ARCANA, 2006.
- ⁴¹ *Jurkowski, R.* Ziemianstwo polskie Kresów Północno-Wschodnich (1864–1904). Działalność społeczno-gospodarcza. Warszawa, Wyd. „Przeglądu Wschodniego”, 2001, s. 434.